

BAFRA ULU CAMİ DUVAR RESİMLERİNİN KORUMA VE ONARIM DEĞERLENDİRMELERİ¹

Ezgin YETİŞ

¹ Bu çalışma “19th Symposium on Mediterranean Archaeology” sempozyumu için “Symposium Program and Abstract” kitabında “The Wall Paintings in Bafra Ulu Mosque: Assesment of Conservation and Restoration” başlığı ile özet olarak basılmıştır.

ÖZET

Samsun'un Bafra ilçesinde bulunan Bafra Ulu Cami 17. yüzyılda yapılmıştır. Harimde özellikle duvar üzerinde ve ahşap tavanda duvar resimleri bulunmaktadır. Duvar resimlerinin 19. yüzyılda yapıldığı düşünülmektedir. Resimler harim duvarlarında yayılmakla birlikte son cemaat yerine bakan kısmında günümüzde mevcut olmayan manzara tasvirlerinin olduğu eski arşiv belgeleri ve fotoğraflardan anlaşılmaktadır.

Bafra Ulu Cami'nin zaman içerisinde geçirdiği birçok değişiklik kaydedilmiştir. Mihrabın özgün parçaları depoya kaldırılmış ve yeniden yapılmıştır. Ahşap minberin konumlandığı yer arşiv fotoğraflarından anlaşıldığı kadarıyla değiştirilmiştir. Yapının diğer unsurlarında da değişiklikler kaydedilmekle birlikte en önemli değişiklikler duvar resimlerinde görülmektedir. Yapının duvar resimlerinin bozulmalarına neden olan temelde iki faktör bulunmaktadır; bunlardan biri yanlış koruma onarım yaklaşımı ve malzeme seçimi, diğeri ise doğal dış etkenlerdir. Ayrıca incelemeler sonucunda resimler üzerinde bir kaç farklı dönemin boya katmanına da rastlanmıştır.

Bafra Ulu Cami zaman içerisindeki değişimi ve günümüz koşulları bağlamında herhangi bir ölçü aleti kullanılmadan yapılan nitel gözlemler ile yerinde incelenmiştir. Bu bağlamda koruma ve onarım değerlendirmeleri yapılmaya çalışılmıştır. Türkiye'deki duvar resimlerinin korunması anlamında alana katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

Bu çalışmada Bafra Ulu Cami'nin sıva üzerine yapılmış duvar resimlerinin koruma-onarım durumları incelenerek tespit edilen bozulmaları açıklanmaya çalışılmıştır. Sonuç olarak yapının duvar resimleri malzeme bozulmaları ve insan faktörlü tahribatlar sonucunda özgün görünümünden uzaklaşmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kalem İşi, Duvar Resmi, Koruma, Onarım, Bafra Ulu Cami.

THE ASSESSMENT OF CONSERVATION AND RESTORATION OF THE WALL PAINTINGS IN BAFRA ULU MOSQUE

ABSTRACT

Bafra Ulu Mosque, located in Bafra province of Samsun (Turkey), was built in 17th century. In sanctuary, there are mural paintings especially on the walls and on ceiling. The paintings were made in 19th century. Although paintings are spread on sanctuary, it was come out in the archive documents and photos that there used to be landscape pictures on the section facing to narthex but doesn't exist any more.

Changes that Bafra Ulu Mosque had in time were recorded. Genuine pieces of mihrab were stored and then it was rebuilt. As comprehended from archive photos, the location of wooden mihrab was changed. Not only a great variety of changes was recorded but the most important ones could be seen in wall paintings. There are basically two elements causing wall paintings to go bad; one of them is wrong conservation- restoration approach, the other one is natural external factors. Besides, as a result of investigations there was encountered with a few color layers belong to different periods.

It is researched not with using measuring instrument and viewed in situ during changes that Bafra Ulu Mosque had in time. It is tried to be assessed about its situation of conservation-restoration. Also it is thought that this study could contribute the field of wall paintings conservation in Turkey.

In this study it was aimed to investigate the former conservation-restoration condition of Bafra Ulu Mosque's wall paintings on plaster and it was tried to explain defined deteriorations.

Keywords: Kalem İşi, Wall Paintings, Conservation, Bafra Ulu Mosque.

1.GİRİŞ

Samsun'un Bafra ilçesinde bulunan Bafra Ulu Cami 17. yüzyılda yapılmıştır. Ancak iç mekânı süsleyen duvar resimleri 19. yüzyılda yapılmış ve Anadolu'da yaygınlaşan batılılaşma dönemi üslubunu yansıtmaktadır.

Türkiye'deki diğer birçok tarihi yapıda olduğu gibi Bafra Ulu Cami de tarihi süreç içerisindeki onarımlarda uygulanan yanlış yaklaşım ve yanlış malzeme seçiminden payını almıştır (Eskici, 2007: 257-268; Ahunbay, 2004: 116-121). Özellikle farklı dönemlerde bir kaç defa yenileme görmüş olan duvar resimleri özgünlüğünden uzaklaşmış ve niteliksiz bir görünüme bürünmüştür.

Araştırmada, yapının önceki koruma ve onarım durumları incelenerek duvar resimlerinde görülen bozulmalar açıklanmaya çalışılmıştır. Duvar resimleri yerinde incelenmiş; görme ve dokunma eylemi gerçekleştirilerek yapılan nitel gözlemler neticesinde konu ile ilgili değerlendirmeler yapılmaya çalışılmıştır. Bu çerçevede ölçü aleti kullanmak sureti ile herhangi bir ölçüm gerçekleştirilmemiştir. Söz konusu gözlemler Bafra Ulu Cami örneğinin zaman içerisindeki değişimi ve günümüz koşulları bağlamında yapılmıştır. Ayrıca çalışmanın Türkiye'deki duvar resimlerinin korunması alanına katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

Bu çerçevede tarihi süreç içerisinde geçirdiği değişikliklerin verileri için Vakıflar Genel Müdürlüğü'nden edinilen belge ve görsellerden faydalanılmıştır.

2. TARİHÇE ve MİMARİ ÖZELLİKLER

Yapı Samsun ili, Bafra ilçesinde bulunmaktadır. İlk olarak Emirza Bey tarafından ahşap olarak inşa edilmiştir (Yiğit, 1981: 34). Cami-i Kebir adıyla bilinen yapının mevcut kitabelerine göre H. 1086/M. 1675-76 tarihinde kargir olarak Ayşe Hatun tarafından yeniden yaptırıldığı anlaşılmaktadır (Bayraktar, 2007: 464-465) (Resim 1).

Resim 1. Bafra Ulu Cami'nin Dıştan Görünümü (E. Yetiş, 2015).

İçten düz tavan, dıştan kırma çatılı olan yapı, mihrap aksı boyunca dikdörtgen planlıdır¹. Bayraktar (2007)'in verdiği bilgiye göre 13,30x20,70 m ölçülerinde ve 1,10 m kalınlığında duvarlar ile çevrilidir. Harim güneyinde altı üstlü ikişer, kuzeyde iki alt, doğu ve batıda üç alt üç üst ve birer üst olmak üzere 20 adet pencere bulunmaktadır. Pencereleer sivri kemerlidir. Üst pencerelerin alınlıkları yoktur. Alt pencereler ise içi boşaltılmış² olarak alınlıklıdır. Duvarlarda 50 cm'lik su basman bulunmaktadır. Kapı ve pencere çevreliklerinde kesme taş, diğer kesimlerde ise moloz taş kullanılmıştır (Bayraktar, 2007:466-467) (Resim 2).

Resim 2. Bafra Ulu Cami'nin Harim Kısmı (R. Yetiş, 2015).

Son cemaat yeri üzerindeki kırma çatı sekiz adet ahşap direk ile desteklenmektedir. Kırma çatı içten düz ve ahşap çıtalarla yapılmış süslemelerden oluşmaktadır. Çatının saçakları ahşap direklerin hizasından dışarıya taşmaktadır. Geometrik düzende olan ahşap tavan süslemelidir (Resim 3).

Resim 3. Bafra Ulu Cami Son Cemaat Yeri (E. Yetiş, 2015).

1 Eski fotoğraflardan görüldüğü kadarıyla 1960-70'li yıllarda çatının kiremitle kaplı olduğu ve daha sonradan kurşunla kaplandığı anlaşılmaktadır (VGM arşivi).

2 Eski Fotoğraflardan görüldüğü kadarıyla ve Bayraktar (2007)'in verdiği bilgiye göre alt pencerelerin alınlıkları boşaltılmıştır (VGM arşivi; Bayraktar, 2007: 466).

Kuzeybatıda yükselen tuğladan yapılmış tek şerefeli, konik külahlı bir minare yer almaktadır (Bayraktar, 2007: 469). Minare kaidesi kesme taş ve tuğladan yapılmıştır. Yapının güney duvarında dışta ve etrafı duvarlar ile çevrili on dokuz mezar bulunan bir hazire yer almaktadır (Bayraktar, 2007: 475-476).

Kuzey duvarı boyunca, harimin yarısına kadar uzanan ahşap kadınlar mahfili yer almaktadır. Mahfilin doğu ve batı kolları güneye doğru uzanmaktadır. Mahfil tavanında geometrik düzende yapılmış süslemeli kompozisyonlar bulunmaktadır (Bayraktar, 2007:470). Güney duvarın sağında yer alan ahşap minber yer yer süslemeli ve sade görünmektedir. Yapının orijinal vaaz kürsüsü doğu duvarında konumlandırılmıştır. Ayrıca orijinal mihrap kaldırılarak yerine sonradan bir alçı mihrap yapılmıştır³.

3. DUVAR RESİMLERİ

Mimarideki Konumu: Yapının harim duvarlarında ve son cemaat yeri⁴ harim girişinde kalem işi tekniğinde yapılmış duvar resimleri bulunmaktadır. Harimdeki kalem işi duvar resimleri alt alta iki sıralı bir düzenleme ile yapılmıştır. Bu düzenleme katları üst ve alt kat pencere hizaları ile sınırlandırılabilir. Alt sırada; geniş pencere etraflarına bordürler, sütunlu ve kemerli süslemelerden oluşmaktadır. Üst sıradaki süslemeler ise dikdörtgen panolar içlerine yerleştirilmiştir.

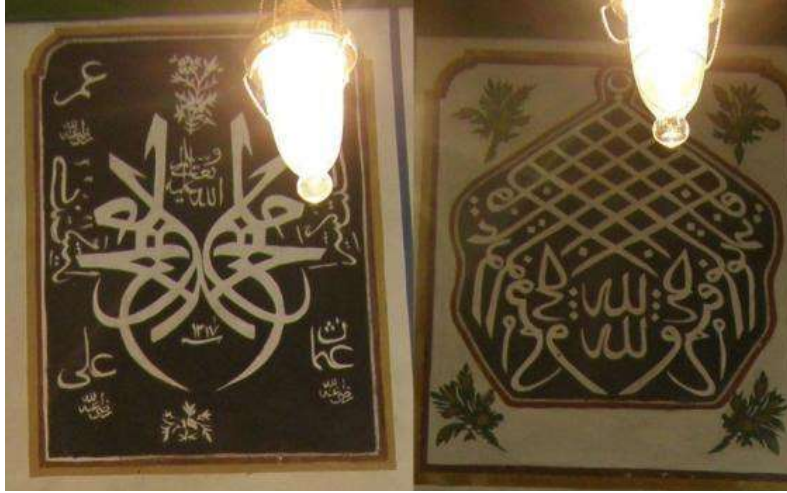
Tarihlendirilmesi: Harim doğu duvarındaki vaaz kürsüsünün üzerindeki kalem işi panoda⁵ yer alan tarihten dolayı H.1217 / M.1802-03 tarihlerinde yapıldığı düşünülmektedir (Bayraktar, 2007: 466). Siyah üzerine beyaz yazılardan oluşan diğer bir kalem işi kitabe ise harim batı duvarında yer almaktadır. Ancak burada herhangi bir tarihe rastlanmamıştır⁶ (Resim 4).

3 Yapının mihrabının koruma ve onarım detayları sonraki bölümlerde açıklanacaktır.

4 Eski fotoğraflardan görüldüğü kadarıyla ve Bayraktar (2007) 'ın verdiği bilgiye göre 2002 yılında kapatılmıştır. Kapatılan resimlerde bitkisel motifler, cami ve çeşitli yapı tasvirleri ve yazılar yer almaktadır. Kapının üzerinde bitkisel süslemeli üçgen bir pano ve panonun üzerinde ikişer şerefeli iki minareli ve kubbeli cami tasvirleri bulunmaktadır. Kapının sağ ve solunda barok kıvrım, yaprak ve çiçeklerden oluşan iki pano içerisinde iki ayrı yapı tasviri bulunmaktadır. Kapının sağındaki panoda ön cepheden resmedilmiş dört adet minaresi bulunan bir cami tasvir edilmiştir. Kapının solundaki panoda ise ortada büyük bir cami ve etrafında küçük köşk benzeri yapılar resmedilmiştir. Genel olarak tasvirler ayrıntılı işlenmiştir.(VGM arşivi, Bayraktar, 2007: 467-468).

5 Kalem işi panoda, siyah zemin üzerinde beyaz harflerle "sene 1217" yazılıdır (Bayraktar, 2007: 466).

6 Bayraktar (2007 ve 2016)'ya göre yapının harimindeki batı duvarında yer alan kalem işi yazıda "1899" tarihi bulunmaktadır. Ancak günümüzde batı duvarındaki yazıda ayet haricinde bir tarihe rastlanmamıştır. Belki de Bayraktar'ın araştırma yaptığı 1994 tarihlerinde onarım nedeni ile kapatılmıştır.

Resim 4. Doğu Duvarındaki Kalem İşi Kitabe (Solda), Batı Duvarındaki Kalem İşi Kitabe (Sağda) (E. Yetiş, 2015).

Üslup olarak; kıvrılmış uzun yapraklar, çiçekler, yapı tasvirleri (ya da manzaralı tasvirler), vazolu çiçekler ve pano çerçevesi düzenlemelerden 18. ve 19. yüzyıllarda Anadolu'da dini ve sivil mimaride yaygınlaşan duvar resimlerine oldukça benzemektedir. Bu da süslemelerin yapıldığı tarihi kanıtlar niteliktedir (Arık, 1976: 23-25; Renda, 1977: 77-78; Kuyulu, 1998: 59-78; Tekinalp, 2002: 442).

Tasvir Özellikleri: Alt sıra, geniş pencere etraflarına bordürler, sütunlu ve kemerli süslemelerden oluşmaktadır. Üst sıradaki süslemeler ise dikdörtgen panolar içlerine yerleştirilmiştir. Üst sırada farklı genişliklerdeki panoların içerisine barok yapraklar, bitkisel motifler, yarı stilize çiçekler ve yazılardan oluşan düzenlemeler yapılmıştır (Resim 5).

Resim 5. Harim Batı Duvarından Bir Görünüm (E. Yetiş, 2015).

Harimdeki resimlerde genel olarak kullanılan renkler kırmızı, yeşil ve sarıdır. Kırmızı ve sarının tonları, yeşilin ise iki farklı çeşidi görülmektedir. Panoların etrafındaki çerçevelerde mavi renk, motiflerin kontur çizgilerinde ise siyah kullanılmıştır (Bayraktar, 2007: 472-474).

Alt sıra pencerelerin hemen üstündeki sarı renkteki sarkıt gibi görünen, zemine doğru bir yön bildiren ve motiflerin tekrarından oluşan bordür benzeri bir sınır; tüm harimdeki alt sıra resimlerini üstten ayırmaktadır. Harimde zeminden yukarı yaklaşık bir metre alanı çevreleyen ahşaptan itibaren resimler başlamaktadır. Tüm alt pencere açıklıklarının etrafını kalın bir bordür dolanmaktadır. Sivri kemerli pencere açıklığını dolanan bordür süslemesi alttan bitkisel motifler ile başlayıp, sivri kemere doğru tuğla veya taş örgüsü izlenimi veren desen ile sonlanır. Bu da sarı üzerine yeşil çizgiler ile yapılmıştır. Bordürün etrafından kırmızı bir fileto⁷ ve dışa doğru kıvrılmış yapraklardan oluşan bir kompozisyon dolanmaktadır. Kırmızı fileto, kemerin sivri kısmında yukarıya doğru bakan hilal biçiminde aleme dönüşmektedir. Alt pencere aralarında sarı renginde ince sütunlar dikilmektedir. Sütunlara kırmızı çizgiler ile yive benzeyen bir biçim verilmeye çalışılmıştır. Bunların üzerinde sütun genişliğine uygun bir sütun başlığı yer almaktadır. Yaklaşık bir metrelik mesafelerde yerleştirilmiş sütunların arası kemer olarak düzenlenmiş bitkisel desen veya çiçek demetleri ile birbirine bağlanmıştır. Sütunlar ve bitkisel desenler simetrik olarak düzenlenmiştir. Her bir sütunun üzerinde sütundan ayrı olarak havada asılı vaziyette kurdeleli çiçek demetleri bulunmaktadır.

Resim 6. Harim Güney Duvarından Bir Görünüm (E. Yetiş, 2015).

7 Fileto: Aynı duvar yüzeyinde ayrı renkteki bitişik iki boyalı ya da badanalı alanı birbirinden ayıran çizgi ya da çizgiler (Sözen ve Tanyeli, 2011: 108).

Güney duvarında mihrabın sağ ve solundaki süslemeler birbirinin simetriğidir. Özgün mihrap yerine sonradan eklenen alçı mihraptan dolayı iki yandaki resimlerin bir kısmı mihrabın altında kalmıştır. Sonradan eklenen mihrabın üstünde siyah üzerine beyaz ile yazılmış bir yazı (kitabe)⁸ bulunmaktadır. Yine bazı resimler, güney duvarın sağında ve batı duvarına bitişik olarak konumlandırılmış ahşap minberin altında kalmıştır. Mihrap duvarındaki boya ile yapılmış sütun ve bitkisel desenli kemerlerin her birinin ortasından birer zincir sarkmaktadır. Zincirlere asılı olan nesnenin ise bir kandil⁹ olduğu düşünülmektedir. Güney duvarında iki sütun ve bitkisel kemerden oluşan düzenlemeden sağ ve solda toplam dört adet bulunmaktadır. Mihrabın sağ ve solundakinin ortalarında sarı kaide üzerinde yeşil ve ucunda alev olan ikişer adet mum dikilmektedir. Duvarın sağ ve sol köşesinde yer alan resimlerin bir kısmı minber ve vaaz kürsüsü nedeniyle altta kalmıştır. Vaaz kürsüsünün arkasında kalan resimlerde zincirin ucundaki nesne görünmemektedir. Minberin altında kalan resimlerde ise diğerlerinden farklı olarak zincir kemerin ortasından değil, sol tarafından sarkmaktadır. Ucunda ise zile benzeyen başka bir nesne asılıdır (Resim 6).

Güney duvarın üst sırasında toplam dört adet geniş, sekiz adet dar pano içerisinde bitkisel desenler, kıvrılmış barok yapraklar, çeşitli ağaç ve çiçeklerden oluşan kompozisyonlar yer almaktadır. Mihrabın sağ ve solundaki panolar ve içerisinde bulunan kompozisyonlar birbirlerine simetrik olarak düzenlenmiştir. Yakın zamanlarda bilinçsiz olarak yapılan yenilemelerden dolayı motifler özelliklerini kaybetmiştir ve detaylı olarak tanımlanmalarında güçlük yaşanmaktadır. Ancak doğu ve batıdakiler ile neredeyse aynı olan üst sıra pano düzenlemesi küçük farklılıklar göstermektedir. Mihrap duvarının üst sırasında küçük ağaç sıralarından yoktur. Hatta mevcut paftalar boş bırakılmıştır. Farklı olarak dar paftalarda salkım söğüde benzeyen üst üste çift sıra halinde tasvir edilmiş ağaçlardan yapılmıştır. Sarkan kısımların her birinin ortasında birer meyve benzeri yuvarlak biçim bulunmaktadır.

Batı duvarında sol tarafta bulunan minberden dolayı boyalı zeminler kesintiye uğramaktadır. Alt sırada güney duvarından farklı olarak; kadınlar mahfiline bitişik sıradaki boyalı sütunların arasında bir selvi ağacı, pencere arasındaki sütunların arasından ise bir çiçek demeti¹⁰ sarkmaktadır. Minberin bulunduğu yerde kesintiye uğrayan boyalı zeminin pencere tarafında bir çiçek demetinin olduğu düşünülmektedir. Ancak köşede ve arkada kalan kısım görünmemektedir¹¹ (Resim 5).

Batı duvarının üst sırasında, güney duvarından farklı olarak panolar daha geniştir ve içerisindeki kompozisyonlar farklılık gösterir. Kadınlar mahfiline bitişik olan üçlü panonun ortasındakinde vazo içerisinde çiçek ve meyveler¹² görünmektedir. Sağ ve solundaki panolar simetriktir ve «S» kıvrımlarından oluşan yeşil yapraklar ve sarı üzüm salkımları ile düzenlenmiştir. Üst pencere aralarında bulunan geniş üçlü panoların ortasındakinde siyah üzerine beyaz ile yazılmış bir yazı¹³ bulunmaktadır. Yazının köşelerine küçük çiçek de-

8 Mihrabın üzerindeki dikdörtgen çerçeve içerisinde, celi sülüs hatla bir ayet kitabesi yer almaktadır (Bayraktar, 2007: 474).

9 Bayraktar (2007: 474) zincirlerin ucunda asılı gibi duran nesnenin bir kandil olduğunu belirtmektedir.

10 Günümüzde burada bir yazı tahtası bulunmaktadır ve sözü geçen çiçek demeti görünmemektedir. Çiçek demeti VGM arşivlerindeki eski fotoğraflardan tespit edilmiştir.

11 VGM arşivlerindeki eski fotoğraflarda minber mihrabın hemen sağında bulunmaktadır. Fakat buraya ait fotoğraf karesi tespit edilememiştir.

12 Yakın zamandaki bilinçsiz yenilemelerden dolayı vazo içerisindeki sarı üzerine siyah kontör ile yapılmış olan şekiller meyve gibi görünmektedir.

13 Yazıda Bakara Suresi'nin 115. Ayeti okunmaktadır. Yazı ile ilgili detaylı bilgi için bkz. (Bayraktar, 2007: 473).

metleri yerleştirilmiştir. Sağ ve solundaki panolar simetriktir ve vazo içerisinde çiçekler ve iki sıra halinde sarı renkli meyveler yapılmıştır. Soldaki geniş üçlü panonun ortasındakinde kupa olduğu düşünülen bir şekil, kıvrılmış dal ve yapraklar ile panonun çerçevesine bitleştirilmiştir. Kupanın sağ ve solundan meyveli çiçek demetleri yükselmektedir. Sağdaki panoda araları sarı ile boyanmış ve üst üste sıralanmış bir yükselti gibi görünen bir şeklin ortasında çiçek ve meyveler bulunmaktadır. Soldaki panoda kupa içerisinde birbirinden bağımsız dallar ile farklı boylarda yükselen sarı çiçekler yer almaktadır. Batı duvarında tüm üst sıradaki panoların üst kısmında yeşil renkli ağaç ve çimen gibi görünen manzaralar yapılmıştır. Bu manzaralar pano içerisindeki kompozisyondan bağımsız, panonun üstüne yaslı ve havadaymış gibi görünmektedir. Yanlardan ve üstten ise pano çerçevesine paralel aynı yeşil renkli fileto çizgileri ile pano çerçevesinden ayrılmıştır. Aynı küçük ağaç dizilerinden doğu duvarına da yapılmıştır.

Resim 7. Harim Doğu Duvarından Bir Görünüm (E. Yetiş, 2015).

Doğu duvarındaki resimler hemen hemen batı duvarındakileri ile simetrik bir düzende yapılmıştır. Farklı olarak doğu duvarının üst sırasında, ortada yer alan siyah pano üzerinde beyaz ile bir yazı bulunmaktadır¹⁴ (Resim 7).

Kuzey duvarının son cemaat yerine bakan kısmında geç dönem duvar resimlerinin üslubunda yapılmış manzara resimleri bulunmaktaysa da günümüzde badana ile kapatılmış vaziyettedir¹⁵(Resim 8 ve 9).

¹⁴ Simetrik bir düzende yazıda “Muhammed” lafzı ve dua ibareleri ile birlikte dört halife ve “sene 1217” tarihi okunmaktadır. Yazı ile ilgili detaylı bilgi için bkz. (Bayraktar, 2007: 473).

¹⁵ Son cemaat yerindeki manzara resimleri için Bayraktar (2016: 91), 1994 yılındaki onarım çalışmasında raspa yapıp yer yer yenilediğini, ancak 2002 yılında kapatıldığını söylemektedir. Bunu doğrulayan aynı tarihli görseller mevcut yayında ve

Resim 8. Bafra Ulu Cami Son Cemaat Yeri, 1943 (Vgm).

Resim 9. Bafra Ulu Cami Son Cemaat Yeri, 1960 (Vgm).

Kapatılan resimlerde, kapının üzerindeki üçgene benzeyen panonun içerisinde bitkisel motifler ile birlikte bir cami tasviri bulunmaktadır. Kapının sağdaki tasvirde arka planı manzaralı bir cami ve kapının solundaki resimde ise yine arka planı manzaralı bir cami ve etrafında köşk benzeri yapılar resmedilmiştir (Bayraktar, 2016: 91).

Mimarideki Diğer Süslemeler: Yapının ahşap tavanı çakma çiteler ile geometrik düzende yapılmıştır. Harim-
de yeşil ve sarı renkleri hakim iken, son cemaat yerinde kırmızı ve açık mavi renkleri hakimdir.
VGM arşivlerinde mevcuttur.

Minber ahşaptan yapılmış olup süslemelidir. Kanatlı kapısı oyma yazı ve rumili-bitkisel süslemelidir. Geri kalanı kapı kısmından daha sade yer yer kabartma ahşap süslemelerden oluşmaktadır (Bayraktar, 2007: 471).

Orijinali mevcut olmayan mihrabın şimdiki durumu alçı süslemelidir. Kavsarası mukarnaslıdır. Kavsarayı alçı süslemeli bordür ve sütunlar çevrelemektedir.

Ayrıca yapının hazire giriş kapısı ve pencere üstlerinde, harim girişinde geometrik ve bitkisel motiflerden oluşan taş süslemeler yer almaktadır. Özgün süslemelerden biri ise güney duvarının dışa bakan kısmında kornişin hemen altında yaş sivanın mala ile kazınması ile yapılan malakari süslemeler mevcuttur. Bunlar zig-zag'lardan oluşan geometrik ve bitkisel süslemelerdir. Oksit kırmızının da kullanıldığı bu süslemelerde cami tasviri de kullanılmıştır (Bayraktar, 2007: 469).

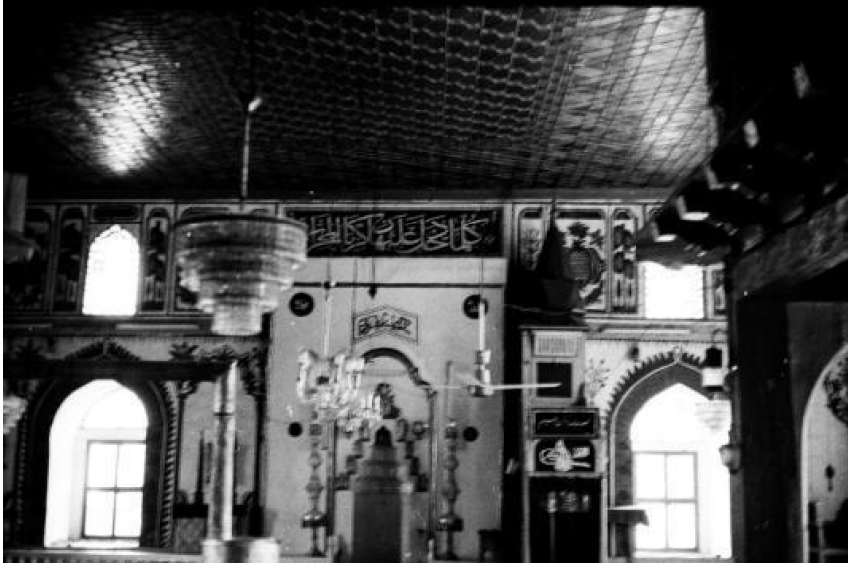
4. ÖNCEKİ KORUMA VE ONARIM MÜDAHALELERİ

Mihrap: 1994 yılında sıvalı mihrap raspa edilerek sıva yapılmak üzere üzerine çentikler atılmıştır. Çentikler atıldığı için bozulan orijinal mihrap parçaları yerinden sökülerek depolara kaldırılmıştır. 2003 yılında özgün parçaların kalıbı alınarak alçıdan yeniden yapılmıştır. Fakat orijinali ile aynı olup olmadığı şüphelidir (VGM arşivi) (Resim 10).

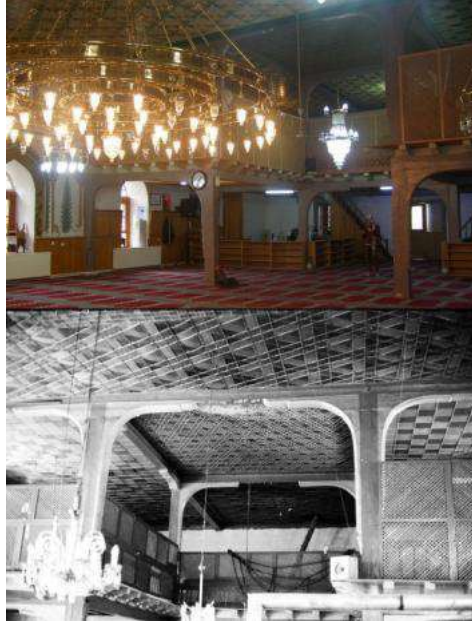
Resim 10. Mihrabın Günümüzdeki Durumu (Solda) (E. Yetiş, 2015), Depoya Kaldırılan Eski Mihrap (Vgm)

Minber: VGM arşivlerindeki eski fotoğraflardan görüldüğü kadarıyla minber 1970'li yıllarda mihrabın hemen sağ bitişiğinde, 1994 yılında ve günümüzde ise güney duvarda batı duvarına bitişik durmaktadır (Resim 11).

Resim 11. Bafra Ulu Cami Mihrap Ve Minberi, 1970 (Vgm).

Kadınlar Mahfili: 1997 yılındaki onarımlarda kadınlar mahfilindeki ahşap kafesler yenileri ile değiştirilmiştir (VGM arşivi) (Resim 12).

Resim 12. Kadınlar Mahfili Üstteki (E. Yetiş, 2015), Eski Fotoğraf, 1970 (Vgm).

Son Cemaat Yeri: Eski fotoğraflarda da görülen batılılaşma dönemi teknikleri ile yapılmış duvar resimlerinin 1994 yılı onarımından sonraki tarihlerde kapatılmış olduğu düşünülmektedir. Bayraktar (2007: 468)'a göre ise 2002 yılındaki onarımda kapatılmıştır.

VGM arşiv belgelerindeki onarım raporuna göre resimlerin sıvaları dökülerek yeniden sıva yapıldığı için özgün olanlarına ulaşmak imkânsızdır (VGM arşivi) (Resim 13).

Resim 13. Son Cemaat Yerindeki Manzara Tasvirlerinin Üzeri Kapatılmadan Önceki Fotoğrafı, Tarihi Belli Değil (Vgm).

Çatı: Önceki fotoğraflardan görüldüğü kadarıyla çatı alaturka kiremitle kaplıdır (VGM arşivi). Fakat 1994 yılı onarımından sonra kurşun ile yenilenmiştir (Bayraktar, 2007: 466).

Ahşap tavan: Harim ve son cemaat yerinde tavandaki çıtalama usulü geometrik ahşap tavanların onarım tarihi belli değildir.

Duvar Resimleri: 1802-3 tarihlerinde yapıldığı düşünülen duvar resimleri tespit edilen farklı boya katmanlarına göre sonraki tarihlerde de birkaç defa yenilenmiştir¹⁶. Duvar resimlerinin en son onarımı ile ilgili arşivlerde 1994 tarihi görünmektedir (VGM). Bununla birlikte sonraki tarihlerde rötuş niteliğinde çeşitli müdahalelerin yapılmış olduğu anlaşılmaktadır.

5. DUVAR RESİMLERİNDEKİ BOZULMALAR

Bafra Ulu Camii'ndeki duvar resimlerinin bozulmalarına neden olan temelde iki faktör bulunmaktadır; bunlardan biri yanlış koruma onarım yaklaşımı ve malzeme seçimi, diğeri ise doğal dış etkenlerdir. Fakat nem, kir, doğal afet gibi doğal-dış etkenlerden kaynaklı bozulmaların da aslında temelinde yatan neden yapının düzenli bakımlarının yapılmamasıdır. Bu etkenlere bağlı olarak oluşan duvar resimlerindeki bozulmalar aşağıdaki başlıklar altında incelenmiştir (Eskici ve Kaboğlu, 2011: 235-250; Eskici, Şener, Akyol, Kadioğlu, 2011: 187-198).

¹⁶ Yapının kitabeleri ile ilgili bkz. (Bayraktar, 2007:463-508; Bayraktar, 2016: 90-100). Ayrıca Bayraktar (2007: 469; 2016: 92)'in araştırmasında; resimlerin yapılabilmesi için, orijinalinde sıvasız olan kuzeydeki son cemaat yerine bakan duvarın sıvandığı düşünülmektedir.

5.1. Malzeme Bozulmaları

Duvar resimlerinde çeşitli nedenler ile küçük çaplı yarık ve çatlaklar, yer yer boya tabakasında dökülmeler ve genel olarak boya yüzeyinde kirlenmeler görülmektedir.

Yarık ve Çatlaklar: Duvarlardaki küçük çatlaklar gözle pek ayırt edilmemekle birlikte yer yer mevcuttur. Pencere kemerlerinin sivri üst kısımlarındaki yarıklar, (taşıyıcıdaki ayrılmayı gösteren) yapısal sorunlardan kaynaklı bir bozulma olduğunu göstermektedir. Bozulmanın ilerleyen zamanlarda sıva ve boya tabakalarına zarar verme ihtimali artacaktır (Resim 14).

Resim 14. Resim Yüzeylerindeki Yarık Ve Çatlak Örnekleri (E. Yetiş, 2015).

Boya tabakasında dökülmeler: Harimde cephelerin alt kısmını dolanan ahşap kaplamaların üzerinde kalan boyalı yüzeylerde boya tabakalarında dökülmeler görülmektedir. Bu sorunların nedeni zeminden yükselen nem ve tuz çıkışları olmalıdır. Ancak duvar resimlerinin genelinde boya tabakalarında ciddi boya dökülmelerine rastlanmamıştır (Resim 15).

Resim 15. Resim Yüzeylerindeki Boya Dökülmesi Örnekleri (E. Yetiş, 2015).

Yüzeysel Birikim: Harimde boyalı yüzeylerin tamamında yıllarca oluşmuş kirlenmeden kaynaklı hafif sararma ve renk değişimi göze çarpmaktadır. Ancak yerinde incelemek mümkün, buradaki resimlerde görmek güçtür.

5.2. Eski Onarım Müdahalelerine Bağlı Bozulmalar

Duvar Resimlerindeki Yenilemeler: Boya tabakasındaki dökülmeler duvar resimlerindeki farklı dönem yenilemelerini göstermektedir. Resim yüzeylerinde yapılan gözleme dayalı incelemenin neticesinde; resim yüzeyindeki dökülmeler detaylı incelendiğinde üç farklı döneme ait tabakanın olduğu anlaşılmaktadır. En alt tabakanın özgün duvar resimleri olduğu, bunun üzerindeki tabakaların ise zaman içerisindeki yenilemeler sonucunda oluştuğu düşünülmektedir (Resim 16).

Resim 16. Duvar Resimlerinin Eski Onarımlarında Yapılmış Olan Yenilemeler (E Yetiş- 2015).

Özellikle son resim tabakasının 1994-2005 tarihleri arasındaki yenilemelerde (dökülen boyalı yüzeylerdeki dekorun tamamlanmasıyla) yapıldığı söylenebilir (VGM arşiv).

Rötuşlar: Duvar resimlerinde farklı dönemlerde yapılan yenilemeler özgün olanlarını tahrip etmiştir. Yenilemelerin haricinde yer yer ton farkından dolayı kendini belli eden niteliksiz rötuşlar görülmektedir. Ayrıca bazı kısımlardaki rötuşlar oldukça geniş alana yayılmış ve rötuş düzeyini aşmıştır (Resim 17).

Resim 17. Resim Yüzeyindeki Rötuş İzleri (E. Yetiş, 2015).

Resim yüzeylerinde yer yer yenileme ve rötuş izlerine rastlanmaktadır. Özellikle doğu duvarındaki özgün vaz vaz kürsüsünün altında ve alt pencere bordürlerinde yenileme izleri belirgindir. Onarım sırasında süslemeli alanın tam ortasından kesit alınarak geri kalan kısmı boya ile yenilenmek sureti ile onarım izi bırakılmaya çalışılmıştır.

Badana ile Kapatılan Özgün Resimler: VGM arşivlerinde bulunan fotoğraflardan görüldüğü kadarıyla 1960-70'li yıllara ait siyah-beyaz fotoğraflardan kuzey duvarının son cemaat yerine bakan tarafında manzara ve yapı tasvirlerinden oluşan duvar resimlerinin olduğu anlaşılmaktadır. 1994 yılı fotoğraflarında da söz konusu duvar resimlerinin mevcut olduğu görülmektedir. Bayraktar (2007: 468; 2016: 91-92)'ın belirttiğine göre, 1994 yılındaki onarımda orijinaline uygun olarak yenilenmişler, ancak 2002 yılında kapatılmışlardır. VGM arşiv belgelerinden ise, son onarımında sıvaları dökülüp yeniden sıva yapıldığı için boya tabakasının altından özgün resimlere ulaşmanın mümkün olmadığı anlaşılmaktadır (Resim 8, 9 ve 13).

Mimari Unsurlardaki Değişiklikler: Yapının onarım süreçlerinde mimari unsurlarda yapılan değişiklikler ya da ekler özgün duvar resimlerinin kesintiye uğramasına neden olmuştur. Sonradan yapılan minberin önce mihrabın sağ tarafına bitişine konumlandırılması, sonrasında batı duvarının bitişine konumlandırılması boyalı yüzeylerin kesintiye uğramasına yol açmıştır (Resim 2 ve 11). Özgün olmayan mihrap, her iki yandaki boyalı yüzeylerin üzerini örtmüş, resimler altta kalmıştır (Resim 18). Güney ve doğu cephelerinin birleştiği köşede bulunan kürsü özgün değildir ve resimlerin yüzeyini kapatmıştır (Resim 19).

Resim 18. Sonradan Yapılan Mihrabın Altında Kalan Duvar Resimlerinden Bir Detay (E. Yetiş, 2015)

Resim 19. Harimde Doğu Ve Güney Cephelerinin Birleştiği Köşedeki Özgün Olmayan Kürsü (E. Yetiş, 2015).

5.3. İnsan Faktörlü Dekorasyon ve Teknik Tesisat Kaynaklı Müdahale ve Bozulmalar

İhtiyaç doğrultusunda dekorasyon ve teknik tesisat gereksinimine yönelik niteliksiz müdahaleler ve bilinçsiz kullanımdan kaynaklanan bozulmalar, özgün boyalı yüzeylerde tahribata ve estetik sorunlara yol açmakta; bazı durumlarda geri dönülemez bozulmalara sebebiyet verebilmektedir.

Çeşitli Tesisat Yenilemeleri: Harim batı duvarında, pencere açıklığının hemen yanında, elektrik tesisatı geçirilmiş; yapılan değişiklikle boyalı yüzeyler sıva tabakalarıyla tahrip edilerek yeniden çimento içerikli malzeme ile sıvanmıştır. Ancak tesisat borusu, harç ile doldurulan kısımdan açıkça seçilmektedir. Bunun dışında yapının özgüne aykırı ve duvar resimlerinin kesintiye uğramasına neden olan aydınlatma ve ses sistemi tesisatları da göze çarpmaktadır (Resim 20).

Resim 20. Tesisat Yenilemelerinden Bir Detay (E, Yetiş, 2015).

Duvarlardaki Dekoratif Değişiklikler: Kullanımından kaynaklanan nitelsiz dekoratif değişikliklerdir. Harimde batı duvarına yerleştirilen yazı tahtası resim yüzeyini geniş bir kısmını örtmüştür (Resim 21). Güney ve doğu duvarına bitişik olarak konumlandırılmış özgün olmayan kürsünün de resim yüzeylerini büyük bir kısmının üzerini kapattığı görülmektedir (Resim 19). Ayrıca saat ve hoparlör gibi eşyalar da süslemenin birer parçasıymış gibi resim yüzeylerine asılarak dekorasyonu kısmen kapatmışlardır. Buraya yerleştirilen saatler, boyalı sütunların arasındaki zincirden sarkıyormuş gibi görünmektedir. Hoparlör ise boyalı sütunlar arasındaki kemerlerin tam ortasına yerleştirilerek bir nevi gizlenmeye çalışılmıştır (Resim 21 ve 22).

Resim 21. Duvar Resimlerinin Üzerini Örtün Yazı Tahtası (E. Yetiş, 2015)

Resim 22. Süslemenin Bir Parçası Gibi Görünen Saat (E. Yetiş, 2015).

6. DEĞERLENDİRME VE SONUÇ

Yanlış koruma yaklaşımı ve malzeme seçiminden payını alan Bafra Ulu Cami'nin tarihi süreç içerisindeki onarımlarında, duvar resimlerinin durumlarının iyileştirilerek korunması yerine yenileme yoluna gidilmiş; bu nedenle süslemeleri özgün renk ve görünümünden uzaklaşmıştır.

Yapıdaki özgün duvar resimlerinde ciddi anlamda bir bozulmanın yaşandığı görülmektedir. Bazı kısımlardaki yarık, çatlak ve boya dökülmeleri gibi malzeme bozulmaları telafi edilebilir niteliktedir. Ancak duvar resimlerindeki en önemli tahribat yakın zamanlarda gerçekleşen niteliksiz onarımlardan kaynaklıdır. Tarihi süreç içerisindeki değişimlerin yanında son dönemlerdeki onarımlar ile birlikte gözleme dayalı olarak en az üç farklı resim dönemi tespit edilmiştir. Bunun yanında bilinçsiz dekorasyon ve teknik tesisatın düzenlenmesiyle oluşturulan bozulmalar yapının denetimsiz kullanımını işaret etmektedir.

Sonuç olarak, duvar resimlerinde rötuşa, yeniden boyamaya neden olan ve kaplamalar üzerinde de izlendiği gibi yeniden başlayan dökülme sorunları, bozulmaya neden olan faktörlerin (nem, su giriş v.b.) ortadan kaldırılması gerekliliğini ortaya koyan önemli bir yapısal sorundur. Bu doğrultuda bina çevresinde nem ve su emilimine neden olan sorunun giderilmesine yönelik (drenaj sistemleri gibi) acil bir çözüm ihtiyacı ortaya çıkmaktadır. Detaylı bir raspa çalışması ile özgün tabaka ile birlikte tarihi süreç içerisindeki farklı onarım katmanlarına ulaşılabilir¹⁷.

Bu çerçevede korunması gereken katmanların duvar resimlerinin zaman içerisindeki değişimlerini gösterecek nitelikte ortaya çıkartılması¹⁸; yakın zamanlarda yapılan bilinçsiz onarım ve müdahalelere ait hatalı malzemelerin ayıklanması ve özgüne uygun ve uyumlu malzeme kullanımına dayalı bilimsel yaklaşıma sahip onarımların yapılması gereklidir.

17 Farklı onarım katmanları ile ilgili bkz. Kuban, 2000: 107-108 ve Ahunbay, 2004: 102.

18 Duvar resimlerinin korunmasında farklı dönemlere ait her katman önem arz edebilir. Bu anlamda özgün olan ilk katmanın üzerindeki katman da uygulandığı zaman içerisinde bir özgünlüğe sahip olabilir ve korunması gerekmektedir (Mora, Mora ve Philippot, 1984: 213). Boya katmanlarının korunmasında doğru bir yerinden kaldırma yöntemi kullanılmalıdır (Mora, Mora ve Philippot, 1984: 257-261).

KAYNAKÇA

- Ahunbay, Z. (2004). Tarihi Çevre Koruma ve Restorasyon. İstanbul: Yapı Endüstri Merkezi Yayınları.
- Arık, R. (1976). Batılılaşma Dönemi Anadolu Tasvir Sanatı. Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Bayraktar, M.S. (2007). Samsun ve Bafra Ulu Camileri. Geçmişten Geleceğe Samsun (İkinci Kitap) kitabı içinde (s.463-508). C. Yılmaz (editör). Samsun.
- Bayraktar, M. S. (2016). Samsun'da Türk Devri Mimarisi. Samsun: Canik Belediyesi Kültür Yayınları.
- Eskici, B. (2007). Mimari Onarımlarda Malzeme Kullanımı ve Yöntem Sorunları. Tarihi Eserlerin Güçlendirilmesi ve Geleceğe Güvenle Devredilmesi Sempozyumu-1 kitabı içinde (s.257-268). Ankara.
- Eskici, B., Kaboğlu, C. (2011). Balat İlyas Bey Külliyesi Koruma ve Onarım Çalışmaları. Balat İlyas Bey Külliyesi: Tarihi, Mimari Restorasyon kitabı içinde (s.235-250). M. B. Tanman, L. T. Elbirlik (Editör). İstanbul.
- Eskici B., Şener, Y. S., Akyol, A. A., Kadioğlu, Y. K. (2011). İlyas Bey Külliyesi Yapılarına Ait Özgün Malzemelelerin Korunmasına Yönelik Araştırma ve Uygulama Çalışmaları. Balat İlyas Bey Külliyesi: Tarihi, Mimari Restorasyon kitabı içinde (s.187-198). (Ed. M. B. Tanman, L. T. Elbirlik (Editör). İstanbul.
- Kuban, D. (2000). Tarihi Çevre Korumanın Mimarlık Boyutu Kuram ve Uygulama. İstanbul: Yapı Endüstri Merkezi Yayınları.
- Kuyulu, İ. (1998). İzmir ve Çevresinde Bir Grup Duvar Resminin Düşündükleri.II. Uluslararası İzmir Sempozyumu kitabı içinde (s.59-78). İzmir.
- Mora, P., Mora, L., Philippot, P. (1984). Conservation of Wall Paintings. James F. Hamm (Editör). London: Butterworths.
- Renda, G. (1977). Batılılaşma Döneminde Türk Resim Sanatı. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Yayınları.
- Sözen, M. ve Tanyeli, U. (2011). Sanat Kavram ve Terimleri Sözlüğü. (10. Basım).İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Tekinalp, P. Ş. (2002). Batılılaşma Dönemi Duvar Resmi. Türkler, 15, s.440-448.
- Yiğit, H. (1981). Bafra Tarihi. Samsun.
- Vakıflar Genel Müdürlüğü Bafra Ulu Cami arşiv belgeleri.

